

ŞAHMAR HƏSƏNOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin dissertantı

e-mail: sahamar5377@mail.ru

**XIX ƏSRİN SONLARINDA RUSIYA KOMMERSIYA BANKLARININ
ŞİMALI AZƏRBAYCANIN NEFT SƏNAYESİ VƏ TİCARƏTİNDƏ
FƏALİYYƏTİNƏ DAİR**

Açar sözlər: kommersiya, neft, bank, səhm

Ключевые слова: коммерция, нефть, банк, инвестиция

Key words: commercial, oil, bank, share

Məqalədə XIX əsrin sonlarında Rusiya kommersiya banklarının Şimali Azərbaycanın neft sənayesi və ticarətinin inkişafındakı fəaliyyətindən bəhs olunur. Bəhs olunan dövrdə Rusiya kommersiya bankları Şimali Azərbaycanda keçirdiyi bank əməliyyatlarında neft sənayesinin və ticarətinin inkişafına təkan verməkdən daha çox öz bank kapitallarının artırılmasında maraqlı idilər. Bu baxımdan onlar Şimali Azərbaycanın sənaye və ticarət sahələrində fəaliyyət göstərən firmaları öz bank əməliyyatlarına cəlb edə bilmişdilər.

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Şimali Azərbaycanın iqtisadiyyatında neft sənayesinin inkişafı və onun xüsusi çəkisinin artması bu sahənin nəinki böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir, həm də iri kapital qoyuluşlarını tələb edirdi. Kreditə olan tələbat neft sənayeçilərini onun əldə olunması işi ilə ciddi surətdə məşğul olmağa vadar etdi. Xüsusilə, neftin satışına tətbiq olunan aksiz vergisi ilə bağlı olaraq kapitalist kreditinə olan tələbat daha çox hiss olunurdu. Qaydaya görə, aksiz vergisi ağ neftin satışa buraxılmasına qədər olan müddətdə ödənilirdi üçün neft sənayeçilərini kredit mənbələrini axtarmaq zəruriliyi qarşısında qoydu. Yerli vəsaitlərin olmaması, kreditə olan kəskin tələbat neft sənayeçilərini Bakıda bank müəssisələrini açmağa müvəffəq olmağa vadar etdi [1, s.6-7].

Bundan başqa, kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı olaraq, istehsal olunan malların tacirlərin əlindən keçən hissəsinin çoxalması kredit ticarətinin inkişafını zəruri edirdi. Yəni istehsal olunan bütün mallar alqı-satqı əməliyyatına daxil olur və istehlakçıya tacirlər vasitəsilə çatdırılırdı ki, bu da kredit ticarətinə böyük tələbat yaradırdı. 1872-ci ildə Bakı neft sənayesində iltizam sisteminin ləğv olunmasından sonra sahibkarlıq fəaliyyəti geniş miqyas aldığına görə ticarətə kredit buraxan ayrı-ayrı şəxslər mövcud tələbi ödəyə bilmirdilər. Ticarət-sənaye dairələrinin çox çətinliklə aldıkları kreditin əvəzində ödədikləri faizin miqdarı əksər hallarda 18-ə çatırdı [2, s.148-149].

Kredit müəssisələrinin olmaması şəraitində xırda əmtəə istehsalçıları, zavod sahibkarları və tacirlər çox ağır şərtlərlə sələmçi kapitalından asılı vəziyyətə düşürdülər. Pul vəsaitinə malik olan sələmçilər aparıcı fiqur olmaqla, həm çələmçi, həm də bankir rolunda çıxış edirdilər. Ölkədəki əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişafı, pul vəsaitinin məhdud olması sələmçiyə toplanan faizlə yüksək hesab qoyuluşunu öz əlində saxlamağa imkan verirdi. XIX əsrin 60-70-ci illərində Şimali Azərbaycan şəhərlərində sələmçi krediti illik olaraq 36 %-ə bərabər idi [3, s.38-39].

Həmin dövrdə Bakı şəhərində ticarətlə məşğul olanlar hətta girov qoymaqla belə çox çətinliklə illik olaraq 20-25 %-ə pul tapa bilirdilər. XIX əsrin 80-ci illərində Yelizavetpoldakı

tacir sinfi sələmçilərdən illik olaraq 120 %-dən kredit əldə edirdi. Şimali Azərbaycanın Nuxa, Şuşa və digər şəhərlərində də oxşar vəziyyət hökm sürürdü [3, s.39].

Azərbaycanın kəndlərində sələmçi krediti daha baha başa gəlirdi. Burada sələmçilərin adi hesab qoyuluşu illik olaraq 60 %-ə bərabər idi. Lakin üzümçülük, çəltikçilik, xüsusilə taxılçılıq təsərrüfatı olan rayonlarda sələmçilik kreditinin norması çox vaxt ildə 200, 300, 400 və daha yüksək faizlərə gəlib çatırdı. Sələmçi kreditinin qoyuluşunun bu cür yüksək norması onun xalq təsərrüfatına tətbiq olunmasını xeyli məhdudlaşdırır, Şimali Azərbaycanın sürətli iqtisadi inkişafını ləngidirdi. Ucuz kreditə artan tələbatı təmin etmək üçün Azərbaycanda kapitalist kredit müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması zəruriliyi meydana çıxdı [3, s.39].

1874-cü il fevralın 28-də Bakıda açılan Bakı kredit cəmiyyəti ilk bank müəssisəsi olmaqla Şimali Azərbaycanda kapitalist kredit sisteminin yaranmasının başlanğıcını qoydu [4, s.253]. Cəmiyyət ssudaların verilməsinə görə əvvəllər sələmçilər tərəfindən yığılan 50- 60 % deyil, 10-11 % miqdarında gəlir əldə edirdi [1, s.7]. 1874-cü il iyunun 1-də Bakıda ikinci kredit müəssisəsi olan Dövlət bankının şöbəsi təsis olundu ki [4, s.253], bu da sənayeçilərin və tacirlərin maliyyə əməliyyatları üçün əlverişli oldu [1, s.8]. Ümumiyyətlə, Rusiya Dövlət bankı ölkənin iri kommersiya bankı idi və 1896-97-ci illərdən etibarən kağız pulların ləğv olunmasından və qızıl valyutanın tətbiq olunmasından sonra Rusiyanın Mərkəzi emissiya bankına çevrilmişdi [5, s.609].

Bakı şəhərində birdən-birə iki bank müəssisəsinin açılması təsərrüfatın kapitalist yolu ilə inkişafına mühüm şərait yaratsa da, neft sənayesinin inkişafı ilə müqayisədə onlar son dərəcə azlıq təşkil edirdilər. Ona görə də sonrakı illərdə Rusiyanın bir sıra şəhərlərində mövcud olan kommersiya bankları Bakıda öz şöbələrini açmağa başladılar [2, s.150]. Belə ki, 1886-cı ildə Bakıda Tiflis kommersiya bankının, 1890-cı ildə Volqa-Kama kommersiya bankının, 1897-ci ildə Kiyev və yaxud Cənubi Rus sənaye bankının, Rus ticarət-sənaye bankının, 1898-ci ildə isə Sankt-Peterburq-Azov kommersiya bankının şöbələri təsis edildi [3, s.39-40].

Bakı banklarının əsas müştəriləri neft sənayesi və onun istehsal sahələrində fəaliyyət göstərən iri sənayeçilər və səhmdar firmalar idi. Şimali Azərbaycanın Yelizavetpol, Nuxa və Şuşa kimi digər şəhərlərində bankların müştəriləri baramaaçan, pambıqtəmizləyən, konyak, təmizləyici zavodların sahibkarlarından və yerli kənd təsərrüfatı xammalının – baramanın, pambığın, üzümün, konyakın, spirtin, yunun və sairənin alınıb-satılması ilə məşğul olan iri tacirlərdən ibarət idi [3, s.41].

Yerli ticarət-sənaye dairələrinin kreditlə təchiz olunması veksellərin uçotu və sənədlə əmlakların girov qoyulması ilə ssudaların verilməsi əməliyyatları ilə icra olunurdu. Daha çox inkişaf etmiş əməliyyat veksellərin uçot edilməsi idi [3, s.41].

1879-cu ilə qədər Bakı şəhərində ticarətə kredit yalnız qarşılıqlı kredit cəmiyyəti tərəfindən buraxılırdı. 1879-cu ildə Dövlət bankının idarə heyəti tərəfindən ilk dəfə olaraq Bakı şöbəsinə veksəl uçot etdirmək üçün 300.000 manat miqdarında pul ayrılması barədə sərəncam verildi. Həmin məbləğin qısa müddət ərzində sərf olunub qurtarması göstərdi ki, şəhərin ticarət-sənaye dairələrinin tələbatı çox böyükdür. Bakıda neft sənayesinin sürətli inkişafı Dövlət bankının şöbəsində veksellərin uçot edilməsi üçün ayrılan məbləğin artırılmasını tələb edirdi. Həmin dövrdə Bakı şəhərində yalnız istehsal olunub satışa buraxılan neft məhsullarının illik dövriyyəsi 15,3 milyon manatdan yuxarı idi. Buna müvafiq olaraq şəhərin ticarət-sənaye dairəsinin kreditə olan ehtiyacını ödəmək üçün Dövlət bankının şöbəsində veksəl uçotu üçün ayrılan pulun miqdarı 1882-ci ildə 500.000, 1884-cü ilin ortalarında 800.000, 1888-ci ilin iyulunda 1.000.000, 1888-ci ilin oktyabrında isə 1,5 milyon manata bərabər oldu. Artıq 1889-

cu ildə Dövlət bankının şöbəsində uçota alınan veksellərin miqdarı 2,3 milyon manata çatmışdı [2, s.153-154].

1886-cı ildə Bakıda açılan Tiflis kommertiya bankının şöbəsi az əhəmiyyət kəsb etməmişdir. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq əməliyyatların genişlənməsinə yaranan ehtiyaclar həmin bankın təsis olunması zəruriliyinə gətirib çıxarmışdı. Bankın əməliyyatlarına veksellərin uçotu, faizli kağızların, səhmlərin və istiqraz vərəqələrinin girov qoyulması ilə ssudaların verilməsi, bütün şəhərlərə və xaricə pulların köçürülməsi, faizli kağızların alınıb-satılması, faizli kağızların bütün növlərinin və digər qiymətli şeylərin saxlanması daxil idi [1, s.15].

1887-ci ildə Tiflis kommertiya bankının Bakı şöbəsinin ümumi dövriyyəsi il ərzində 41.659 manata bərabər olmuşdur ki, bunun nəticəsində də bank 25.000 manat gəlir əldə etmişdir. 1888-ci ildə isə onun dövriyyəsi Tiflis kommertiya bankının bütün əməliyyatlarının 1/3-ni təşkil edirdi. Tiflis kommertiya bankının Bakı şöbəsinin illik gəliri 31,5 min manata bərabər idi [1, s.15-16].

1889-cu ildə Tiflis kommertiya bankının Bakı şöbəsinin əsas kapitalı 1.000.000. manata bərabər idi ki, bu da hər biri 200 manat miqdarında olan 5 min səhimin buraxılışından ibarət idi. İcra olunan əməliyyatların artmasından və müxtəlifliyindən asılı olaraq Bankın dövriyyəsi bütün zamanlarda artmağa doğru getmiş və 1890-cı ildə artıq 136.367 min manat təşkil etmişdir [1, s.16].

1893-cü ildə Tiflis kommertiya bankının şöbəsində 2.030 min manat, Volqa-Kama kommertiya bankının şöbəsində 2.324 min manat miqdarında veksəl uçota alınmışdı. Bundan başqa, girov qoyulmuş malların müqabilində Tiflis kommertiya bankının şöbəsi tərəfindən 999.000 manat, Volqa-Kama kommertiya bankının şöbəsi tərəfindən isə 196.000 manat kredit verilmişdi. Əgər 1888-ci ildə Bakının bank müəssisələrində 8,4 milyon manat veksəl uçota alınmışdısa, 1900-cü ildə həmin rəqəm 50,7 milyon manata qədər artmışdı. Eyni zamanda, 1900-cü ildə Bakının bank müəssisələri malların girov qoyulması müqabilində 12.344 min manat ssuda da vermişdi [2, s.154-155].

Beləliklə, XIX əsrin sonlarında Bakıda açılan bank-kredit müəssisələrinin ticarət-sənaye dairələrinin kreditlə təmin olunmasında böyük rolu olmuşdur. Bu da öz növbəsində kreditlə ticarət əməliyyatının genişlənməsinə müsbət təsir göstərmiş və XIX əsrin 80-90-cı illərində kreditlə ticarətin xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdı [2, s.155].

M.Ə.Musayev öz əsərində arxiv sənədlərinə istinad edərək bəhs olunan dövrdə alınıb-satılan malların xeyli hissəsinin kreditlə olduğunu göstərir. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, Bakıda bu dövrdə ticarət-sənaye dairələrinin böyük əksəriyyəti kreditə müraciət etmişdi. Məsələn, həmin əsərdə H.Xanbutayev, H.Atamaliyev, M.Manafov, İ.Əliyev, K.Lazaryev, İ.Qorniç və digər tacirlərin kreditlə apardığı alqı-satqı əməliyyatları barədə geniş məlumatlar verilmişdir [2, s.155-156].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bank müəssisələrinin fəaliyyət dairəsi yalnız Bakı şəhəri ilə məhdudlaşmırdı. 1896-cı ildən etibarən bankların fəaliyyəti Şimali Azərbaycanın digər şəhərlərində də yayılmağa başladı [1, s.19]. Belə şəhərlərdən biri də Gəncə idi ki, burada da 1896-cı il iyulun 1-dən Azov-Don səhmdar kommertiya bankının şöbəsi açıldı [4, s.254]. Göstərilən şöbənin təsis olunmasına qədər şəhərin tacir sinfində pul vəsaitinin çatışmaması vəziyyəti hökm sürürdü [1, s.19].

Kapitalizmin inkişafı ilə bağlı olaraq Şuşa, Nuxa şəhərlərində kredit müəssisələri açmaq üçün səylər göstərilə də, XX əsrin əvvəllərinə qədər bu şəhərlərdə bank müəssisələri təsis olunmadı [4, s.254].

Banklar neftə, onun məhsullarına, düyüyə, pambığa, meyvə qurusuna və s. görə kredit verirdilər. Kredit müəssisələri şəbəkəsinin genişlənməsi, bank kapitalının təmərküzləşməsi onun sənayenin müxtəlif sahələrinə, nəqliyyata, ticarətə, əkinçiliyə və torpaq sahibliyinə müdaxilə etməsinə səbəb oldu. Kapitalist kreditlərinin daha güclü axını neft sənayesinə və onun məhsulları ilə ticarətə yönəlmişdi. Banklar ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri arasında əlaqələri gücləndirərək ödəmələr zamanı həyata keçirdikləri vasitəçi rolundan tədricən kapitalist təsərrüfat sisteminin mərkəzinə çevrilirdilər [4, s.255].

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonlarında Rusiya imperiyasının kredit sistemində ticarət-sənaye kreditinin üç əsas növü – səhmdar kommertiya bankları, qarşılıqlı kredit cəmiyyəti və şəhər ictimai bankları fəaliyyət göstərirdilər. Şəxsi sahibkarları maliyyələşdirən Dövlət bankı ilə birgə, onlar da kapitalist iqtisadiyyatı infrastrukturunun əsas elementini özündə ifadə edən olduqca mürəkkəb kredit şəbəkəsini təşkil edirdilər [6, s.140]. Kapitalist kredit sisteminin formalaşmasında dövlətin böyük rolu və bankların fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə müdaxilə etməsi, kommertiya banklarının, xüsusilə, bank inhisarlarının inkişafının əsas kapitalist ölkələrinin səviyyəsinə çatdırılması, hökumətin həlledici rolu əsasında torpaq (ipoteka) bank kreditinin inkişaf etdirilməsi Rusiya imperiyası bank sisteminin başlıca xüsusiyyətlərindən idi [7, s.105].

Bir məqamı da vurğulayaq ki, kapitalın təmərküzləşməsi və neft sənayesində inhisarlaşmanın baş verməsi xırda və orta neft sənayeçilərinin mövqələrinə mənfi təsir göstərirdi. Hətta kommertiya banklarının verdikləri ssudalardan da daha çox iri neft sənayeçiləri yararlanırdılar. Aşağıda bəhs edəcəyimiz fakt bunu bir daha təsdiq edir.

“Nobel qardaşları” şirkətinin Rusiya Dövlət bankına ünvanladığı 24 mart 1886-cı il tarixli məktubda aşağıdakılar bildirilirdi: “ssudaların alınması üçün ağ neftin girov qoyulması müqabilində bizim özəl banklar elə məbləğ verirlər ki, həmin məbləğ heç ağ neftin Bakıdan satış yerinə daşınması üçün də tələb olunan xərci ödəmir. Neft sənayeçilərinin narazılığına səbəb olan belə bir ağır şəraitin yaranmasının səbəbi rəqabətdən doğur ki, bunun nəticəsində də xırda zavod sahibkarları və kустarlar iri neft sənayeçiləri ilə ayaqlaşa bilmirlər” [8, s.666].

Hələ 1895-1896-cı illərdə Peterburq Beynəlxalq bankının rəhbərləri neft sənayesinə müdaxilə etməyə səy göstərirdilər. V.İ.Bovikin öz əsərində arxiv materiallarına istinad edərək o zaman onların Tağıyevin və Ter-Akopovun müəssisəsi ilə maraqlandıqlarını göstərir. Lakin əlverişli kompanyonun olmaması səbəbindən onlar özlərinin tanış olmadıqları sahəyə müdaxilə etməyə risq etmirdilər. Buna müvafiq olaraq belə bir kompanyonun axtarılması vəzifəsi qarşıya qoyuldu [9, s.254].

Hələ əvvəldən Peterburq Beynəlxalq bankının Rotşildlərin bankir firması ilə əlaqələri var idi. Beynəlxalq bankın Rotşildlər tərəfindən himayə olunan “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi və ticarəti cəmiyyəti” qarşısında bəzi xidmətləri olmuşdur. Ola bilsin ki, məhz bu şəraiti nəzərə alan bankın direktoru A.Y.Rotşteyn öz seçimini etdi. 1895-ci ilin sonu – 1896-cı ilin əvvəlində onun Rotşildlər firmasının nümayəndələri ilə “Tağıyevin işi” üzrə yazışmaları başlayır. A.Y.Rotşteyn tez bir zamanda “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi və ticarəti cəmiyyəti”nin direktoru A.M.Feyql ilə əlaqə yaratmağa nail olur. Onlar hətta Tağıyevin Parisdəki müəssisəsi ilə maraqlansalar da, bu məsələ barədə son qərara gəlməyə tələsmədilər. Lakin A.Y.Rotşteyn Rotşildlərdən istədiyi cavabı ala bilmədi [9, s.255].

Qeyd edək ki, H.Z.Tağıyevin müəssisəsinə olan marağın səbəbi o idi ki, həmin vaxt Rotşildlərin firması olan “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi və ticarəti cəmiyyəti”ni əsas etibarilə neftin xaricə ixrac olunması işi ilə məşğul olduğu üçün onlar elə bir müəssisə yaratmaq

istəyirdilər ki, həmin müəssisə Rusiya imperiyası daxilində neftin ticarətini öz üzərinə götürsün [8, s.682].

1896-cı ilin dekabrında Rusiyaya Rotşildlər firmasının baş mühəndisi J.Aron təşrif buyurduğu zaman Beynəlxalq bank ilə həmin firma arasında cərəyan edən neft “işləri” üzrə danışıqlar yeni mərhələyə qədəm qoydu. Tağıyevin müəssisəsinin alınması və yenidən təşkil olunması barədə danışıqlar dayandırıldı. Bunun səbəbi o idi ki, Rotşildlər Bakı neftinin satış bazarına çatdırılması üçün əsas nəqliyyat yollarının ələ keçirilməsinə az ümid bəsləyirdilər [9, s.255]. Ümumiyyətlə, Rotşildlər firması Tağıyevin müəssisəsinin alınması məsələsinə inamsız yanaşırdılar. Bunu belə bir fakt da təsdiq edir ki, 1896-cı ilin dekabrında Rotşildlər firmasının nümayəndəsi J.Aron Bakıya təşrif buyurduğu zaman Beynəlxalq bankın direktoru A.Y.Rotşteynə göndərdiyi məktubda “Tağıyevin işi” barədə aşağıdakıları bildirirdi: “Tağıyevin layihəsi ilə maraqlananların sayı çox olsa da, onun təbiətinə bələd olanlar Tağıyevin öz müəssisəsinə hətta 4,5 milyon manata satmasına da şübhə ilə yanaşırlar ki, bu barədə də Siz özünüz məni məlumatlandırmısınız [8, s.192].”

Qeyd edək ki, A.Y.Rotşteyn 1894-cü ildən etibarən Peterburq Beynəlxalq kommertiya bankının direktoru vəzifəsində çalışır, eyni zamanda 1896-cı ildən Rus-Çin bankının direktoru vəzifəsini də daşıyırdı. A.Y.Rotşteynin Beynəlxalq bankda fəaliyyətə başladığı zaman həmin bank öz işini xarici banklarla qururdu. İlk vaxtlar Berlin banklarının güclü təsiri altında olan Beynəlxalq bank XIX əsrin 90-cı illərində parisli Rotşildlərin nüfuzunu hiss etməyə başlayır. A.Y.Rotşteynin fəaliyyətinin daha səmərəli illəri XIX əsrin 90-cı illərinin sonlarına aiddir ki, həmin vaxt da o, maliyyə naziri S.Y.Vitte ilə sıx əlaqədə idi və beynəlxalq birjada dövlət kredit əməliyyatlarının keçirilməsində onun sağ əli sayılırdı. A.Y.Rotşteyn 1904-cü ildə vəfat etmişdi [8, s.682].

J.Arona gəldikdə isə o, “Rotşildlər qardaşları” Paris Bankir evinin baş mühəndisi idi ki, ona da neft işləri ilə məşğul olmaq həvalə olunmuşdu və olduqca böyük imtiyazlara malik idi. Həmçinin o, Rotşildlərin bütün neft müəssisələrinin məhdud səhmlər paketinə malik idi [8, s.682].

Daxili bazarda “Nobel qardaşları” şirkəti ilə əlbir olan və “Standart Oil C⁰” tərəfindən sıxaşdırılan Rotşildlər Rusiyanın daxili bazarını ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparmadığı qərara aldılar ki, bu da çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Onların diqqətini Avropa Rusiyasının mərkəzi quberniyalarında neft məhsullarının satışı ilə məşğul olan, habelə, Xəzər dənizində və Volqa hövzəsində paroxodlara və barjalara, dəmir yollarında vaqon-sisternlərə, Moskvada, Yaroslavlada, Sormovda, Həştərxanda çənlərə, həmçinin ticarət agentlikləri şəbəkəsinə malik olan “Polyak və oğlanları” ticarət evi cəlb etdi. Bakıya təşrif buyurduğu zaman “Polyak və oğlanları” ticarət evinin fəaliyyəti ilə tanış olan J.Aron görünür belə bir nəticəyə gəldi ki, Tağıyevin mədən və zavodlarını almaqdansa həmin ticarət evi ilə iş qurmaq Rotşildlərin maraqlarına daha çox cavab verir. Belə bir şəraitdə “Polyak və oğlanları” müəssisəsinin nəzdində “Mazut” adı altında iri nəqliyyat-ticarət cəmiyyətinin təsis olunması ideyası yarandı. V.İ.Bovikin öz əsərində bir məqamı xüsusi olaraq vurğulayır ki, Beynəlxalq bankın bu işdə mühüm rol oynamışdır. Yəni onun əməkdaşlığı olmadan Rotşildlər çətin ki, öz ideyasını həyata keçirə bilirdilər [9, s.256].

Sonrakı illərdə Beynəlxalq bank daxili ticarət üçün Rusiya bankının təklifi ilə iki iri neft sənayesi cəmiyyətləri – Balaxanı və “A.İ.Mantaşov və K⁰” cəmiyyətlərinin təsis olunmasında iştirak etdi. Bəzi hallarda Beynəlxalq bankın rəhbərləri neft “işlərində” şəxsi təşəbbüslər də nümayiş etdirirdilər [9, s.257].

1889-cu ilin yanvarında ingilis firması olan “Lane and Macandrew” Abşeronda bir sıra neftə yararlı torpaqları ələ keçirmək üçün çar hökumətindən konsessiyanın (dövlət tərəfindən verilən hüquq və imtiyaz - H.Ş.) verilməsini xahiş etdi. Belə bir xahişin həyata keçirilməyəcəyinə əmin olan A.Y.Rotşteyn yaranmış vəziyyətdən dərhal istifadə etməyə çalışdı [9, s.257-258].

1899-cu ilin yanvarında Beynəlxalq bankın rəhbərləri “Benkendorf və K⁰” ticarət evinin özünə məxsus olan mədənlərini Moskva 1-ci gildiya taciri İ.S.Dembota 5 milyon manata satmaq istəməsindən xəbər tutdular. Beynəlxalq bank dərhal İ.S.Dembot ilə danışıqlara başladı və artıq 1899-cu il yanvarın 20-də onların arasında baş verən razılaşmaya əsasən İ.S.Dembot “Benkendorf və K⁰” ticarət evinin mədənlərinin alınması vəzifəsini Beynəlxalq bankın öhdəliyinə buraxır, Beynəlxalq bank isə 750.000 funt sterlinq kapitalına malk olan ingilis səhmdar cəmiyyətini təsis edirdi. Yanvar ayının sonlarında və fevral ayının əvvəllərində Peterburqa gələn “Lane and Macandrew” firmasının nümayəndələrinə çar hökumətindən müsbət cavab almayacaqlarına əmin olduqları bir vaxtda A.Y.Rotşteyn onlara “Benkendorfun işini” təklif etdi. 1899-cu il fevralın 6-da “Lane and Macandrew” firmasının nümayəndələri Beynəlxalq banka belə bir məzmununda məktubla müraciət etdilər ki, onlar “Benkendorfun işini” həmin bankla əldə etməyə razıdırlar və bu məqsədlə 750.000 funt sterlinqdən 800.000 funt sterlinqə qədər kapitalla malik olan ingilis səhmdar cəmiyyətini təsis olunmasını öhdələrinə götürürlər. Cəmiyyətin təsis olunması və emissiyaların (qiymətli kağızlar, bank biletləri və kağız pullar buraxılması – H.Ş.) keçirilməsi ilə bağlı olan bütün xərcləri “Lane and Macandrew” firması öz üzərinə götürürdü [9, s.258].

On gündən sonra Bakı dövlət əmlakı idarəsində keçirilən hərraclarda Beynəlxalq bankın tapşırığı ilə onun nümayəndəsi baron N.Y.Vrangel Bibiheybətdəki neftə yararlı torpaqların bir hissəsini icarə əsasında istifadə üçün əldə etdi. Elə həmin şəxs 1899-cu ilin martında “Bibiheybət neft cəmiyyəti”nin təsisçisi qismində çıxış etdi. Lakin 1899-cu ilin mayında bu cəmiyyətin Əsasnamə layihəsi müzakirə olunarkən onun təşkilatçıları tələb olunan səhmdar kapitalını toplaya bilmədilər. Bibiheybət cəmiyyətinin səhmlərinin satılması üçün “sindikət”da iştirak etmək istəyənlərin sayı az idi. Onların arasında yalnız İ.Y.Qinçburq və Q.Vavelberq iri məbləğlərə yazıldılar. Rotşildlərin bu “işə” cəlb olunması cəhdi uğursuzluqla nəticələndi. A.Y.Rotşteynin özünün etiraf etdiyi kimi, fırldaqçılıq üzərində qurulan sövdələşmə “ağır və çətin həyata keçirilən” oldu. Nəticədə 1899-cu ilin oktyabrında “Bibiheybət neft cəmiyyəti”nin təsisçiləri səhmdar kapitalın ödənilməsinin vaxtının uzadılması barədə xahişlə müraciət etməyə məcbur oldular. Lakin tezliklə Beynəlxalq bank “sindikət”da iştirak etmək barədə “Banque de Paris and des Pays-Bas” firması ilə danışıqlara girməyə nail ola bildi. Nəhayət, 1899-cu il dekabrın 17-də Bibiheybət cəmiyyətinin səhmdarlarının təsisçi yığıncağı baş tutdu. Bu yığıncağa Beynəlxalq bank və onun müstəqim nümayəndələri səhmlərin ümumi sayının 2/3-ni təqdim etdilər. Cəmiyyətin idarəsində Beynəlxalq bank dörd yerdən üçünü ala bildi [9, s.258-259].

1900-cü ildə Bibiheybət cəmiyyətinin bütün 10.000 səhmi Beynəlxalq bank tərəfindən əlverişli şərtlərlə daha bir sahibkar şirkəti – “Bibi-Eibat Petroleum C⁰”-ni təsis edən “Lane and Macandrew” firmasının rəhbərliyi altında olan ingilis qrupuna satıldı. Beynəlxalq bank funt sterlinqlə hesablanan yüksək məbləğdən əlavə, bu şirkətin səhmlər paketini əldə etdi [9, s.259].

Peterburq Özəl bankının fəaliyyətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin bank Rusiya bank iyerarxiyasında ilk yeri tutmurdu. XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarında Peterburq Özəl bankı öz əsas passivlərinin məbləğinə görə nəinki bir çox Peterburq və Moskva banklarından, hətta bəzi əyalət banklarından da geri qalırdı. Bankın şəxsi kapitalı onun əsas passiv-

lərinin 1/3-dən çoxunu təşkil edirdi. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparılması hələ əzəldən Özəl bankın fəaliyyətində əsas yeri tuturdu. Lakin 90-cı illərin ortalarına qədər bu əməliyyatlarda sənaye sərvətləri əhəmiyyətli rol oynamırdı [9, s.260].

1896-cı ildən başlayaraq Özəl bankın fəaliyyətdə olan müəssisələrə müdaxiləsi gücləndi. Bank öz məqsədinə adətən kapitalın artırılması və ya səhmdar cəmiyyətlərin maliyyə cəhətdən yenidən təşkil olunması, həmçinin fərdi müəssisələrin səhmləşdirilməsi əməliyyatlarının həyata keçirilməsi yolu ilə çatırdı. Hələ 1895-ci ilin iyulunda bankın idarəsi “Bakıda Lianozov neft cəmiyyətinin təşkil olunmasına bankın şəxsi iştirakı ilə 500.000 manat məbləğində səhmlərin buraxılması işini öz üzərinə götürməyi” qərara aldı. Söhbət Q.M.Lianozovun neft mədənlərini və zavodlarını ələ keçirmək və istismar etmək üçün təsis olunan “Rus neft sənayesi cəmiyyəti”ndən gedirdi. Bu cəmiyyətin səhmdar kapitalı ilkin olaraq 2 milyon manata bərabər idi. “Rus neft sənayesi cəmiyyəti”nin təsis olunması işi naməlum səbəblərdən ləngiyirdi. Onun səhmdarlarının ilk iclası yalnız 1896-cı il mayın 8-də baş tutdu. Bu yığıncağa Özəl bank və onun nümayəndələri bütün səhmlərin 1/3-dən çoxunu təqdim etdilər. K.İ.Qrube bankdan cəmiyyətin idarəsinin tərkibinə keçdi. Bankın daha bir nümayəndəsi E.V.Mundiçqo idarənin üzvlüyünə namizəd seçildi. “Rus neft sənayesi cəmiyyəti”nin tərkibi və səhmdarların siyahısına əsasən Özəl bank sonrakı illərdə öz mövqeyini qoruyub saxlaya bildi [9, s.263-264].

1898-ci ilin avqustunda Özəl bank “Qafqaz” neft sənayesi cəmiyyətinin işində fəal surətdə iştirak etməyə nail ola bildi. Həmin cəmiyyətə 1,3 milyon manat kredit açan bank eyni zamanda onun 650.000 rubl miqdarında səhmlərini əldə etdi. 1899-cu ilin iyununda yuxarıda göstərilən kreditin müddətinin başa çatmasından bir az əvvəl bankın idarəsi “Qafqaz” cəmiyyətinin daha bir 650.000 rubl miqdarında səhmlərini ələ keçirməyi qərara aldı [9, s.266].

1898-ci ilin sentyabrında Özəl bank Bakı neft sənayeçisi İ.K.Rılski ilə ona məxsus olan müəssisənin səhmləşdirilməsi barədə danışıqlara başladı. Bu danışıqları Bakıda bankın adından “Qafqaz” cəmiyyəti idarəsinin üzvü Y.M.Tobias aparırdı. Öz müəssisəsinin səhmləşdirilməsinin “əsasının qoyulması” barədə bankın təklifini qəbul edən İ.K.Rılski gələcək cəmiyyətin səhmlərinin yalnız 1/3-ni güzəştə getməyə razılıq verdi. Görünür, bankın rəhbərləri 50-55 % iştiraka israr edirdilər. Gərgin sövdələşmə başlansa da, onlar İ.K.Rılskinin qarşı durmasının öhdəsindən gələ bilmədilər [9, s.266-267].

1899-cu ildə xarici ticarət üçün Rusiya bankının rəhbərliyi altında “Balaxanı neft sənayesi cəmiyyəti” və “A.İ.Mantaşov və K⁰” cəmiyyəti təsis olundu. Bu iki müəssisənin də bankla şəxsi əlaqələri var idi. “Balaxanı neft sənayesi cəmiyyəti” idarəsinin iclaslarını bankın şura üzvü Y.Y.Kartavtsov və idarənin üzvü A.Y.Pommer aparırdılar. Axırınıcı həmçinin “A.İ.Mantaşov və K⁰” cəmiyyətinin idarəsinə seçilmişdi [9, s.270].

XIX əsrin 90-cı illərinin sənaye təsisatlarında Peterburq uçot və ssuda bankı fəal rol oynamışdır. V.İ.Bovikin öz əsərində arxiv materiallarına istinad edərək göstərir ki, bankın arxiv fondundakı natamam sənədlər arasında “sindikatlarda” əməliyyatlarından bəhs edən sənədlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin o, öz əsərində İ.F.Gindinin hesablamalarına istinad edərək bildirir ki, 1895-1899-cu illərdə bankın sənaye sərvətlərinin emissiyalarında iştirakının ümumi məbləği 10 milyon rubla yaxın olmuşdur. O cümlədən, bank bəzi müəssisələrin qiymətli kağızlarının satışı üzrə “sindikatlarda” iştirak etmişdir ki, onların arasında da 1898-ci ildə “Mazut” cəmiyyətinin 100.000 rubla, “A.İ.Mantaşov və K⁰” cəmiyyətinin isə 655.000 manata bərabər olan əməliyyatlarını göstərmək olar [9, s.270-271].

Uçot və ssuda bankı tərəfindən maliyyələşdirilən sənaye müəssisələrinin qiymətli kağızlarının müəyyən məbləğləri onun xüsusi hesabında yatırdı. Məsələn, 1897-ci il yanvarın

1-nə olan tarixdə orada “Bakı neft sənayesi cəmiyyəti”nin 260.000 manata dəyərində səhmləri yerləşirdi [9, s.271].

Beləliklə, Rusiya kommertiya banklarının Bakı şöbələrini neft sənayesi, eləcə də, yerli sənayenin başqa sahələri və ticarətlə qovuşması nəticəsində bank kapitalı sənaye kapitalı ilə qaynayıb qarışdı. Bu da maliyyə oliqarxiyasının hakimiyyətinə gətirib çıxardı. Bankların şöbələri təsərrüfat həyatının mərkəzinə çevrilərək, kapitalın və inhisarların təmərküzləşməsi prosesini gücləndirdi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində qarşılıqlı əlaqələri qüvvətləndirdi [10, s.67].

Yuxarıdakı məlumatlardan bəlli olur ki, Rusiya kommertiya banklarının bəziləri Şimali Azərbaycanca öz şöbələrini açmasalar da, onlar Bakı neft sənayesində fəaliyyət göstərən bir sıra firmaların səhmlərinin satılması əməliyyatlarında iştirak edə bilmişdilər. Bu sıradan yuxarıda göstərilən Peterburq Beynəlxalq kommertiya bankını, Peterburq Özəl bankını və Peterburq uçot və ssuda bankını misal göstərmək olar.

Nəticə etibarilə göstərmək lazımdır ki, iltizam sisteminin ləğv olunmasından sonra Şimali Azərbaycanın neft sənayesi və ticarət sahələrində fəaliyyət göstərən firmalar və ayrı-ayrı sahibkarlar öz işlərini qurmaq üçün daha az faizlə kredit əldə edə bildilər. Eyni zamanda, Rusiya kommertiya bankları da neft sənayesi sahələrində fəaliyyət göstərən firmaların səhmlərinin satış əməliyyatlarından yüksək gəlir əldə edərək, öz bank kapitallarını artırdılar. Sələmçi kapitalının sıxışdırılıb aradan çıxarılması bütövlükdə Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının canlanmasında mühüm rol oynayaraq, kapitalizmin öz yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olmasına səbəb oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Касумова А.М. Кредитно-банковские учреждения Азербайджана (1874-1932 г.г.): Дис.... канд. экон. наук. Баку, 1969, 223 с.
2. Musayev M.Ə. XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin ticarəti (1883-1900-cü illər). Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1972, 194 s.
3. Умаев А.А., Касумова А.М. Роль банковского и ростовщического капитала в экономическом развитии дореволюционного Азербайджана // Материалы по экономической истории Азербайджана (к V Международному Конгрессу Экономической истории). Под редакцией академика АН Азербайджанской ССР А.С.Сумбатзаде. Баку: Издательство «Элм», 1970, с.38-46.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 508 s.
5. Большая Советская Энциклопедия. Том 2. Третье издание. М.: Издательство «Советская Энциклопедия», 1970, 632 с.
6. Петров Ю.А. Малоисследованный тип банковских учреждений // Монополистический капитализм в России. Сборник научных трудов. М.: 1989, с.140-162.
7. Советская Историческая Энциклопедия. Том 2. М.: Государственное Научное Издательство «Советская Энциклопедия», 1962, 1022 с.
8. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1883-1914). Документы и материалы. М-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1961, 795 с.
9. Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. М.: Издательство Московского Университета, 1967, 295 с.
10. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900 – 27 aprel 1920). Bakı: Elm, 2001, 672 с.

ШАХМАР ГАСАНОВ

*Институт Истории имени А.А.Бакиханова НАНА
диссертант отдела «Новая история Азербайджана»*

**К ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РОССИЙСКИХ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ
В НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ТОРГОВЛЕ
СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XIX В.**

Статья посвящена вопросу о деятельности коммерческих банков России в нефтяной промышленности и сферах торговли и других областях экономики Северного Азербайджана в предоставлении кредитов а также постепенного вытеснения ростовщического капитала.

SHAHMAR HASANOV

Azerbaijan National Academy of Sciences

**AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY, THE RUSSIAN OIL
INDUSTRY AND TRADE IN NORTHERN AZERBAIJAN
ON THE ACTIVITIES OF COMMERCIAL BANKS**

The article of Russian commercial banks of the oil industry and trade areas and other sectors of the economy North Azerbaijan provision of credit usurious capital pressed the activity is about to be eliminated.

Rəyçilər: t.ü.f.d. S.Mustafayeva, t.e.d.Q.Ə.Əliyev

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın yeni tarixi" şöbəsinin 21.12.2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.17).